

نقش امامزاده سید محمد در مهندسی فرهنگی شهرستان خمینی شهر

سمیه بختیاری*

چکیده

امامزاده، مکانی با پایگاه معنوی- سنتی از جنبه‌های تاریخی، فرهنگی، هنری و اجتماعی از دیرباز مورد توجه محققین بوده است. در حقیقت امامزاده‌ها، بعد از مساجد پایگاه معنوی شیعیان به شمار می‌روند و از عناصر جدایی‌ناپذیر کالبد فیزیکی اغلب شهرها و روستاهای ایران می‌باشند. از سده سوم هجری با مهاجرت امامزادگان و سادات به ایران و شهادت یا مرگ آنان آرامگاه‌ها و بقاع متبرکه شکل گرفتند. با رسمی شدن تشیع در سده دهم هجری این آرامگاه‌ها به امامزاده اشتهاار یافتند.

امامزاده سید محمد در شهرستان خمینی‌شهر، به عنوان مکانی برای اشاعه فرهنگ غنی اسلامی و تعلیم و تربیت و ابراز مودت و دوستی با خاندان اهل بیت (ع) شناخته شده است و در سه مرحله ی جذب، تثبیت و رشد در مهندسی فرهنگی شهرستان نقش مؤثری ایفا می‌کند. لذا، این پژوهش با چنین رویکردی به روش توصیفی و تحلیلی و بر پایه تحقیقات میدانی و منابع کتابخانه‌ای به بررسی موضوع می‌پردازد.

این مقاله پس از مقدمه و درآمدی بر شهرستان خمینی‌شهر و امامزاده سید محمد به نقش این زیارتگاه در مهندسی فرهنگی شهرستان می‌پردازد.

کلید واژه: شهرستان خمینی‌شهر، امامزاده سید محمد، مهندسی فرهنگی، بقاع متبرکه.

* کارشناس ارشد تاریخ ایران اسلامی- دانشگاه اصفهان. sbakhtiari88@yahoo.com

امامزاده، فرزند یا فرزندزادگان ائمه‌ی معصومین علیه‌السلام است که به مرور زمان به دلیل علاقه مردم به ذریه‌ی رسول اکرم(ص) برای آن بزرگوار بقعه و زیارتگاهی می‌ساختند. امامزاده‌ها سمبل شهرهای شیعه نشین در سراسر دنیا هستند و ایران به دلیل داشتن مقبره امامزاده‌های بسیاری در شهرها و روستاها به قطب امامزادگان و پایگاه تشیع در جهان تبدیل شده است. این زیارتگاه‌ها، به دلیل پیوند عاطفی و عمیقی که با مردم در طول تاریخ داشته‌اند؛ همواره تأثیر بسزایی در سلوک فردی و اجتماعی آنان نهاده است. در واقع در بین شیعیان، امامزاده‌ها و مکان‌های متبرکه از دیرباز تاکنون به عنوان کانون محبت و مودت اهل بیت علیه‌السلام هستند و در مهندسی فرهنگی جامعه و سوق دادن جامعه به سوی تحکیم مبانی اعتقادیشان نقش کلیدی بر عهده دارند.

امامزاده سید محمد یکی از مهمترین مراکز فرهنگی شهرستان خمینی شهر محسوب می‌شود و به دلیل نسبت نزدیکی با سیدالشهدا امام حسین(ع) بسیار مورد توجه شیعیان است. زائران بسیاری از اقصی نقاط جهان اسلام برای توسل و درخواست شفاعت به سوی این بزرگوار می‌شتابند تا در پناه آن بزرگوار در آرامش زندگی کنند. این امامزاده در مهندسی فرهنگی و انتقال معنویت و معارف شیعی در شهرستان نقش مؤثری ایفا می‌نماید. سؤالاتی که این مقاله حول محور آن تنظیم شده، عبارت است از: مقبره محمد بن زید از چه زمان به زیارتگاه شیعیان تبدیل شد؟ معماری زیارتگاه در طول زمان چگونه بوده است؟ نقش امامزاده سید محمد در مهندسی فرهنگی شهرستان خمینی شهر چگونه است؟ تا مدت‌های مدیدی مقبره‌ی حضرت ناشناس بوده است. به نظر می‌رسد نخستین بقعه و بارگاهی که برای امامزاده ساخته اند؛ بوریایی بوده است. امامزاده سید محمد در مهندسی فرهنگی شهرستان خمینی شهر نقش بسزایی دارد.

۱- درآمدی بر شهرستان خمینی شهر

شهرستان خمینی شهر یکی از شهرستان‌های استان اصفهان می‌باشد که در منطقه‌ی ماریین و در ۱۲ کیلومتری استان اصفهان واقع شده است. این شهرستان داری شهرهای خمینی شهر، درچه، کوشک، اصغرآباد و سه دهستان ماریین سفلی، علیا و وسطی می‌باشد. وسعت آن برابر ۱۷۵/۷۵ کیلومتر مربع است و از شمال و شمال شرقی به اصفهان، از جنوب و جنوب غربی به شهرستان فلاورجان و قسمتی از زاینده رود، از شرق به شهرستان برخوار و میمه و از غرب به شهرستان

نجف آباد محدود می‌شود. به طور کلی آب و هوای این شهرستان گرم و خشک است ولی هر چه از سمت شرق و شمال آن به طرف جنوب و جنوب غربی پیش می‌رویم به علت نزدیکی به زاینده رود دمای هوا متعادل تر می‌شود. (نگاهی به شهرستان خمینی شهر، ۱۳۷۵: ۱؛ صرامی فروشانی، ۱۳۸۲: ۷ و ۳۳)

این شهرستان در ابتدا سده یا سهدژ نام داشته که سده ورنوسفادران *Va(e)rnuşfâderân*، خوزان *Xuzân*، فروشان *Forušan* را شامل می‌شده (مهدوی، ۱۳۸۴: ۲۵۵) و قدمت بنای آن به ۲۵۰۰ سال پیش می‌رسد. حتی شایع است که کهن‌دژ پایتخت ساسانیان در سده بوده که هنوز خرابه‌های آن در محل خوزان فعلی موجود است. نام سده در دوره پهلوی دوم (۱۳۲۰-۱۳۵۷ ه. ش) به همایون‌شهر و پس از انقلاب شکوهمند اسلامی به خمینی‌شهر تغییر کرده است. این شهرستان در سال ۱۳۹۰ جمعیتی برابر ۳۱۲۰۰۰ نفر داشته است.

۲- امامزاده سید محمد

امامزاده در معنی به کسانی گفته می‌شود که فرزندان یا فرزندزادگان ائمه‌ی معصومین علیه‌السلام باشند و در اصطلاح به مدفن و مزار متبرکه‌ی آنان و بزرگان سادات که در سراسر شهرها و روستاهای ایران پراکنده است، اطلاق می‌گردد. (دایر المعارف تشیع، ۱۳۶۹: ۳۹۲؛ محدثی، ۱۳۸۶: ۹۵) بدیهی است امامزاده واجب‌التعظیم حقیقی کسی است که افزون بر صحت نسبش شخصاً بزرگوار و انتساب قبر هم به او از روی موازین تاریخ و انساب محقق باشد. (همایی شیرازی اصفهانی، ۱۳۹۰: ۲۷)

مهاجرت سادات حسنی و حسینی به ایران از همان صدر اسلام به جهت حاکمیت فشار و اختناق اموی به ویژه در عهد حجاج بن یوسف (۷۵-۹۵ ه. ق) و تسلط او بر عراق آغاز شد و در دوره‌ی خلفای عباسی افزایش یافت. (فجری، ۱۳۹۱: ۲۱) این بزرگواران در سراسر ایران پراکنده‌اند و مدفون و مورد توجه و زیارتگاه اهالی محل شده‌اند و در هر شهر و دیاری به نام و لقبی معروف می‌باشند. در شهرهای ایران این بقاع متبرکه به یکی از نام‌های امامزاده، شاهزاده، شاه، سید، پیر، بابا و معصوم^(۱) اشتهار یافته‌اند. (همایی شیرازی اصفهانی، ۱۳۹۰: ۲۲-۲۳) در واقع در سراسر ایران از کوچکترین آبادی با

چند خانوار جمعیت گرفته تا بزرگترین شهرها مکانی را نمی‌توان یافت که امامزاده‌ای نداشته باشد و کعبه‌ی آمال اهالی آن محل نباشد. (همایی شیرازی اصفهانی، ۱۳۹۰: ۲۳)

مردم شهرستان خمینی‌شهر همواره در طول تاریخ ارادت خاصی به سادات و ذریه‌ی رسول اکرم (ص) داشته‌اند به طوری که چندین امامزاده به این منطقه پناه آورده‌اند و در کنار این مردم زندگی کرده‌اند و عاقبت به مرگ طبیعی یا به دست حکام ظالم عباسی به شهادت رسیده‌اند. این امامزاده‌ها اغلب نسبشان به حضرت امام سجاد علیه‌السلام و یا حضرت موسی بن جعفر علیه‌السلام می‌رسد.

امامزاده محمد بن زید بن علی بن حسین با توجه به نسبش در قرن سوم هجری می‌زیسته است. به نظر می‌رسد او پس از کشته شدن پدرش، هجرت از دیار خویش را بر اساس آیه «أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا؛ مگر سرزمین خدا، پهناور نبود که مهاجرت کنید؟» (سوره نساء، آیه ۹۷) بر می‌گزیند و در عراق عجم در منطقه ماربین محله خوزان ساکن می‌شود. بنا به اعتقاد خادمین باسابقه زیارتگاه، شجره نسب این بزرگوار بر روی پوستی چرمی تا چند دهه پیش موجود بوده ولی اکنون مفقود شده است. قرار گرفتن امامزاده در دامنه کوه و خارج از شهر^(۲) باعث شده که در گذشته بارها مورد سرقت قرار بگیرد. به تازگی شجره نسبی از نوادگان این بزرگوار به دست مسئولان امامزاده رسیده که تحت بررسی است.

در رابطه با چگونگی زندگی و شهادت این بزرگوار روایت‌های بسیاری وجود دارد. بنا به گفته‌ی معتمدین که آنها نیز از پدرشان شنیده‌اند؛ سید محمد در سده به هدایت و رفع مشکلات معنوی مشغول بوده و پس از چند سال به دست مأموران حکومتی خلیفه وقت به شهادت می‌رسد. تا چندین سال مردم از محل دفن ایشان اطلاعی نداشتند تا این که پناهندگی آهوئی به حریم پاک امامزاده باعث کشف مزار امامزاده سید محمد می‌شود. از آن پس مزار محمد بن زید به عنوان یک مکان متبرک مورد توجه مردم قرار گرفت و به مرور زمان برای آن، بقعه و بارگاهی ساختند.

باید گفت در کنار امامزاده سید محمد، بزرگواران دیگری نیز به خاک سپرده شده‌اند. آیت الله حاج شیخ رمضانعلی املایی(ره) پدر حاج شیخ محمدحسین املایی که همراه امام خمینی (ره) در نجف و پاریس بودند؛ در رواق آیت الله

احمدی دفن شده و شهیدی از زمان انقلاب به نام شهید مصطفی رجایی فرزند حاج علی اکبر در روز عید غدیر ۱۳۵۷/۹/۲۸ به شهادت رسیده در رواق رسول الله به خاک سپرده شده است. همچنین پس از آغاز جنگ تحمیلی، بیش از ۶۳۵ شهید از خمینی شهر در گلزار شهدای سید محمد دفن شده اند.

۲-۱- معماری امامزاده

به نظر می‌رسد نخستین بنا بر روی مرز امامزاده سایبانی بوریایی بوده که به وسیله‌ی علاقمندان به خاندان نبوت و اردتمندان اهل بیت عصمت و طهارت (ع) بوجود آمد و به مرور، دیگر نکوکاران چیزی بر آن افزودند تا آنکه زمان چندانی نگذشت که صورت زیارتگاهی با آلت و عدت به خود گرفت. (دایر المعارف تشیع، ۱۳۶۹: ۳۹۴) پیش از انقلاب شکوهمند اسلامی بنای امامزاده از خشت و سنگ بود و در سال ۱۳۶۱ نخستین بازسازی امامزاده آغاز گشت. امروزه با توجه به بازسازی گسترده‌ای که بنای زیارتگاه صورت گرفته نمی‌توان قدمت امامزاده را مشخص کرد؛ چرا که حتی سنگ قبر سید بزرگوار را هم تغییر داده‌اند. تنها ایوانی ملقب به ایوان گزی‌ها در ضلع شرقی امامزاده است که حدود ۷۰۰ سال قدمت دارد و مربوط به دوره‌ی ایلخانی است^(۳) و به پیشینه‌ی تاریخی بقعه افزوده است. هر چند حدود ۴۰۰ سال پس از شهادت امامزاده ساخته شده است. البته باید گفت با توجه به این که آبادی امامزاده سید محمد و آبادی خوشاب در نزدیکی آن هنوز تقریباً خالی از سکنه است؛ ممکن است این ایوان به عنوان محلی برای استراحت زائران در آن دوره ساخته شده باشد. البته بنا به روایتی شکارچپانی از گز و برخوار برای شکار شغال و آهو به دامنه این کوه می‌آمده‌اند^(۴) و ممکن است ایوان گزی‌ها محلی برای استراحت شکارچپان بوده باشد. بدیهی است تا چند سال پیش زائران در این ایوان تاریخی نذری می‌پختند که خوشبختانه میراث فرهنگی و سازمان اوقاف مانع شده‌اند. این ایوان دارای پنجره‌های نورگیر مشبک و طرح طاق چشمه‌ای است. همچنین از مدتها پیش، باغات خوشاب و امامزاده سید محمد، مغازه‌ها و غرفه‌های بازارچه که در محوطه امامزاده قرار دارد؛ وقف امامزاده است.

بدیهی است در دامنه کوه سنگی به رنگ سبز دیده می‌شود که در بین اهالی شهرستان و زائران به سنگ عشق علی معروف است و روایت شده که جای دست امام علی(ع) بر روی سنگ نقش بسته است. هیچ سند تاریخی وجود ندارد که امام علی(ع) به اصفهان آمده باشد. با این وجود امام علی(ع) اسطوره‌ی به نام استقامت و پایداری، الگویی برای افرادی است که به گونه‌ای زندگی خود را آلوده کرده‌اند و تصمیم به تغییر شرایط موجود دارند. دیده‌شده افراد کمپین ترک اعتیاد آنجا جمع می‌شوند و به پایداری و استقامت امام علی(ع) قسم یاد می‌کنند که عهد خود را نشکنند.

زیارتگاه فعلی حدود ۲۰۰۰ متر زیر بنا دارد و به همت سازمان اوقاف و مردم هنر دوست، با توجه به زمینه‌ها و استعدادهای ذاتی، اقلیمی و اجتماعی این اماکن و نیازهای نسبتاً گسترده‌ی زیارت‌کنندگان در نظر گرفته شده که شامل بقعه و صحن آن، سه رواق، وضوخانه یا سقاخانه، زائرسرا، بازارچه، کتابخانه و سالن اجتماعات است. این زیارتگاه محل هنرنمایی هنرمندان در انواع و اقسام رشته‌های هنری شده است. آن‌ها نقش‌های بدیع هندسی و اسلیمی از گل و بوته و گیاهان، همچنین با استفاده از شیشه‌های رنگی در قاب پنجره‌ها، آینه‌کاری در درون گچ‌بری‌ها، فیلیپوش‌های مقرنس کاری شده با گچ و کاشی، کتیبه‌نویسی با خطوط ثلث و نستعلیق بر روی مینا و کاشی‌های لاجوردی و معرق‌دنیایی پر نقش و نگار و در عین حال بی‌نظیر و بی‌مانند در تزیینات امامزاده به وجود آورده‌اند که این تزیینات در صحن بقعه به اوج خود رسیده است. این هنرنمایی نشان‌دهنده‌ی اعتقاد و صفناپذیری است که بانیان تزیین امامزاده و هنرمندان به کرامت سید محمد(ع) داشته‌اند.

نمای بیرونی گنبد دارای کاشیکاری زیبا به سبک کاشیکاری گنبد مسجد امام در ضلع جنوبی میدان نقش جهان اصفهان است و طرح طلاکاری شده الله بر فرقش همچون پرچمی برافراشته می‌باشد. این گنبد دو پوش از کف ۳۶ متر ارتفاع دارد و گلوگاه آن با خطوط ثلث سفید بر زمینه کاشی لاجوردی تزیین شده است. در نمای داخلی سقف گنبد، شمشه‌ای دایره‌ای در وسط آن قرار دارد که مقرنس‌های گچی آینه‌کاری شده با ۲۰ پایه تا سر گلوگاه پله پله پایین می‌آید که در نوع خود بی‌نظیر است. کاشی هفت رنگ سنتی با کتیبه‌های نام‌های الله بر جرز مابین پنجره‌ها قرار دارد. فیلیپوش‌ها به صورت ایوان نما طراحی شده‌اند که دور آن با طره‌های فیروزه‌ای رنگ تزیین شده است. هر فیلیپوش توسط یک لچکی به فیلیپوش بعدی متصل می‌شود. نیم شمشه‌ای در کانون آن و سه پایه مقرنس‌کاری شده و پس از آن ۶ لوح بزرگ

مستطیلی که با نقوش اسلیمی و گل و بوته‌ای تزیین شده‌اند؛ به چشم می‌خورد. بر اسپرهای کاشی شده تمامی فیلیپوشها کتیبه‌های اسامی خداوند به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی دیده می‌شود.

دو مناره به ارتفاع ۴۲ متر به شکل مناره‌های مدینه منوره در دو طرف گنبد فیروزه‌ای به چشم می‌خورد. سر مناره‌ها با طرح الله طلایی رنگ به شکل پرچمی بر فراز آن می‌درخشد. نوع معماری گلدسته‌ها از بالا به پایین دایره‌ای شکل با ۴ پایه مقرنس کاری ساده و نقوش هندسی به رنگ قهوه‌ای سپس گلوگاهی استوانه‌ای که در بالای آن کتیبه‌ای با مضمون سلام و درود بر خدا و اهل بیتش به خط ثلث سفید با زمینه لاجوردی دیده می‌شود. پس از آن ۸ ضلعی با ۴ پایه مقرنس ساده با نقوش هندسی که به استوانه‌ای با هشت ستون استوانه‌ای می‌رسد و سپس ۴ ضلعی شده با ۴ پایه مقرنس که به ۴ ستون مستطیلی می‌رسد.

بقعه در قسمت مرکزی گنبد قرار دارد و مساحت صحن آن ۱۴×۱۴ متر می‌باشد. در داخل بقعه ضریحی فلزی از جنس فولاد، نقره و طلا در ابعاد ۴×۳ در سال ۱۳۷۱ توسط هیئت امناء وقت بر روی سنگ مزار امامزاده و به جای ضریح چوبین قبلی قرار گرفته است. بر لبه‌ی بالای ضریح کتیبه‌های مینا با اسماء الله دیده می‌شود. البته کتیبه‌هایی هم بر سقف ضریح و در حاشیه‌های بالای آن کار شده که به خط نستعلیق سفید بر زمینه لاجوردی است و الله و محمد رسول الله بر آن نگاشته شده است.

این امامزاده دارای سه رواق است: رواق حضرت رسول الله(ص)، رواق حضرت زینب(س) و رواق آیت الله احمدی. سقف و ستون‌های رواق‌ها آینه‌کاری شده و با کتیبه‌های اسماء الله و سلام بر اهل بیت (ع) مزین شده است. ایوان ضلع جنوبی، دارای سه در ورودی به بقعه و دو در، در دو گوشه‌ی ایوان است که به قسمت مشاوره خواهران و برادران باز می‌شود. در کانون ایوان، نیم شمسه‌ای مزین با نقوش اسلیمی، ۹ پایه مقرنس و کتیبه‌ای از سوره ناس، سلام بر اولیاء الله و سوره فلق به خط ثلث بر زمینه لاجوردی دیده می‌شود. همچنین نام معمار حاج حسین مرادی و اتمام بنا در سال ۱۳۷۸ در گوشه بالایی سمت شرقی ایوان حک شده است. دو طره‌ی فیروزه‌ای چسبیده، از اسپر نیم گلدانی با نقوش اسلیمی دو طرف ایوان به کانون نیم شمسه می‌رسد. در بین درها ازاره‌ای با نقش گلدانی درون کشتی دیده می‌شود که تا حدودی

مشابه ازاره‌ای است که در سر در ورودی مسجد شیخ لطف الله قرار دارد. در ورودی اصلی از جنس فولاد و به رنگ طلایی است که با کتیبه‌های اسماء الله تزئین شده است. درهای چوبی سمت راست به قسمت خواهران، رواق حضرت زینب (س) و سمت چپ به قسمت برادران، رواق حضرت رسول(ص) و رواق آیت الله احمدی باز می شود که معرق و مشبک-کاری شده است. در ضلع غربی بنا نیز دری با سردری باشکوه برای ورود آقایان به شبستانی به نام رواق آیت الله احمدی بنا شده است. در ضلع شمالی آستان امامزاده رواقی با ستون‌هایی رفیع برای ساعتی آسایش و اسکان زائران را فراهم ساخته که این قاعده در سمت جنوب نیز رعایت شده است.

وضوخانه یا سقاخانه دارای گنبدی با ورق های برنجی که در کانونشانان طرح الله به شکل پرچم بر افراشته و ستون هایی که در قسمت بالایشان ۳ پایه مقرنس کاری شده است. در واقع صحن و سرا، گنبد و مناره، ضریح، رواق و سقاخانه این امامزاده یکی از دیدنی‌ترین آثار و بناهای تاریخی ایران زمین است که مایه‌ی شکوه و جلال این شهر می‌باشد.

۳- نقش امامزاده سید محمد در مهندسی فرهنگی شهرستان خمینی شهر

فرهنگ مجموعه‌ی پیچیده‌ای از تمام عادات، رفتار و ضوابطی است که انسان به عنوان عضو یک جامعه آن را از جامعه خود فرا می‌گیرد و در مقابل آن جامعه تعهداتی بر عهده دارد. (روح الامینی، ۱۳۷۲: ۱۴۷) در واقع فرهنگ، فرایندی پویا، قابل پیشرفت و تکاملی است که حیات فردی و اجتماعی انسان را تحت تأثیر قرار می‌دهد. ولی در جوامع دو نوع وجود دارد: فرهنگ مطلوب که همان فرهنگ آرمانی است و دارای الگوهای رفتاری پذیرفته شده‌ای می‌باشد و بیشتر در اذهان مردم جای دارد و فرهنگ واقعی که به آن چیزی اطلاق می‌شود که مردم عملاً انجام می‌دهند. (کوئن، ۱۳۸۳: ۳۹) مهندسی فرهنگی به دنبال ارائه طرحی است که فاصله‌ی فرهنگ آرمانی را با فرهنگ واقعی به حداقل برساند و فرهنگ موجود را به سمت فرهنگ آرمانی سوق دهد. بنابر این مهندسی فرهنگی به معنی تدبیر کردن و سامان بخشیدن، جهت دادن و اندازه کردن امور و شئون فرهنگی با معیارهای فرهنگی و تلاش در جهت تقویت اجزای اصلی فرهنگ اسلامی و ملی کشور و پاسداشت آن در برابر نفوذ و تأثیر فرهنگ مخرب غربی در پرتو چینی‌ش مناسب و تعیین جایگاه مناسب و

تعیین جایگاه صحیح تمامی ابعاد و ویژگی‌های فرهنگی جامعه اسلامی است. (خلاصه مقالات نخستین همایش ملی مهندسی فرهنگی، ۱۳۸۵: ۴۱)

در جامعه اسلامی، امامزاده‌ها در تمام جنبه‌های زندگی فردی و اجتماعی شیعیان حضور فعال دارند و به عنوان یک پایگاه ارتباطی بسیار مهم نقش مؤثری در افزایش توسعه‌ی تمدن اسلامی ایفا می‌کنند. امامزاده سید محمد یکی از مهمترین مراکز فرهنگی مورد اعتماد مردم شهرستان خمینی‌شهر محسوب می‌شود و در زندگی مردم و حیات اجتماعی آن تأثیر بسزایی دارد. این امامزاده در سه مرحله جذب، تثبیت و رشد در مهندسی فرهنگی شهرستان خمینی‌شهر نقش مؤثری ایفا می‌کند.

مرحله‌ی جذب توسط خود امامزاده و اعتقاد مسلمانان به کرامت آن صورت می‌گیرد و به تنهایی زائران بسیاری را از اقصی نقاط جهان اسلام^(۵) به خود جذب می‌کند و باعث می‌شود که مشتاقانی هر روز با تحمل مشکلات سفر به زیارت بشتابند. مرحله‌ی تثبیت مجموعه فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی است که در بقعه صورت می‌گیرد و زائر را در امامزاده بیشتر نگه می‌دارد. مرحله‌ی رشد زمانی است که زائر ارتباط خود را با امامزاده قطع نکند و به طور پیوسته با امامزاده در ارتباط باشد و ارتباط قلبی پیدا کرده باشد.

۳-۱- مرحله‌ی جذب

امامزاده محمد بن زید یکی از امامزاده‌هایی است که به دلیل نسبت نزدیکی با سیدالشهدا امام حسین (ع) بسیار مورد توجه شیعیان است. زائران بسیاری از اقصی نقاط جهان اسلام برای توسل و درخواست شفاعت به سوی این بزرگوار می‌شتابند تا در پناه آن بزرگوار در آرامش زندگی کنند.^(۶) باصفاترین دل‌ها و شیفته‌ترین قلب‌ها در این امامزاده گرد هم می‌آیند و پاک‌ترین زمزمه‌ها و عمیق‌ترین ناله‌ها و پرسوزترین مناجات را در جوار حضرت سر می‌دهند و دل را به پرستش حق و انس با اولیای او جلا می‌دهند. در واقع زائران در این باغ بهشت^(۷) به راز و نیاز با خدا و نجوا با او می‌پردازند و جوهر جان خویش را در پرتو یاد خدا آرام نگه می‌دارند (سوره رعد، آیه ۲۸) و تسبیح‌گوی، امید به رحمت او دارند. (سوره احزاب، آیه ۴۱-۴۲؛ سوره نور، آیه ۳۶)

رسیدن به والاترین هدف خلقت انسان که همان تقرب جستن به خداوند تعالی است و در واقع مهمترین هدف مهندسی فرهنگی در جوامع اسلامی است؛ می‌تواند در سایه ی کرامت و شفاعت امامزاده‌ها تحقق یابد. چنانچه خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «ای اهل ایمان از خدا بترسید و [بوسیله‌ی ایمان و پیروی اولیاء حق] به خدا توسل جوئید و در راه او جهاد کنید؛ باشد که رستگار شوید.» (سوره مائده، آیه ۳۵) بنابر این امامزاده‌ها واسطه‌ی عنایت و رحمت خداوند به فرد می‌شوند. در دعای توسل آمده: «ای سید و موالی و امامان من، من از روی خلوص رو به شما آورده‌ام که پیشوایان و ذخیره من برای روز فقر و حاجتم به سوی خدا خواهید بود و به شما متوسل شده‌ام به درگاه خدا و شفیع آورده‌ام شما را برای خود نزد خدا پس شفاعت کنید مرا نزد حضرت حق و نجاتم دهید از عقاب و کیفر گناهانم که شما بزرگواران وسیله نجات من نزد خدا هستید و به دوستی شما و تقرب به شما امید نجات دارم از خدا، پس مایه امیدواری من نزد خدا بشوید ای پیشوایان من ای اولیاء خدا درود خدا بر همه شما باد و لعنت خدا بر دشمنان خدا که ستمکاران در حق شما هستند.» (قمی، ۱۳۸۵: ۱۳۸-۱۳۹)

شیعیان با زیارت امامزاده‌ها دوستی خود با اهل بیت (ع) را اعلام می‌دارند و از شفاعت آنها بهره مند می‌شوند. در حقیقت تقرب به اولیای الهی به آن دلیل است که اینان راهنما و مشعل هدایت‌اند و دعا و درخواست زائران از ساحت آنان موجب فراهم آمدن زمینه‌های قرب و نزدیکی به خدا و کسب فیض و نزول رحمت الهی می‌شود و در روح و جانشان، ملکه تقوا و پرهیز از گناه تجلی می‌یابد (فجری، ۱۳۹۱: ۲۶) قرآن کریم می‌فرماید: «بگو: من هیچ پاداشی از شما بر رسالتم درخواست نمی‌کنم جز دوست داشتن نزدیکانم (اهل بیت)» (سوره شوری، آیه ۲۳) روایت است که هر کس بر محبت آل محمد بمیرد شهید، آمرزیده، با توبه و ایمان کامل از دنیا رفته و با شکوه به بهشت می‌رود. (اربلی، ۱۳۸۱: ج ۱/ ۱۰۷) بنابر این یکی از ره‌آوردهای طبیعی زیارت امامزاده سید محمد، تقرب به خدا، ابراز محبت و دوستی اهل بیت (ع)، بهره مندی از شفاعت و آمرزش گناهان، زدودن زنگارهای دل، تجدید عهد ولایت و ... می‌باشد.

۳-۲- مرحله‌ی تثبیت

در امامزاده سید محمد فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی متنوعی صورت می‌گیرد که در راستای هدف تبدیل امامزاده‌ها به قطب فرهنگی^(۸) می‌باشد؛ زیرا قطب تمامی سلیقه‌ها را به خود جلب می‌کند و چون نقش مهمی در حفظ، احیا و ماندگاری میراث سترگ تشیع ایفا می‌نماید؛ می‌تواند در تحقق مهندسی فرهنگی جامعه مؤثر واقع شود.

امامزاده سید محمد، یک پایگاه ارتباطی دینی است و فعالیت‌های فرهنگی در آن چنان برنامه‌ریزی شده که برای تمامی اعضای خانواده نه تنها خسته‌کننده و ملال‌آور نبوده، بلکه محیطی بسیار پر جاذبه ایجاد می‌کند. از جمله فعالیت‌هایی که در طول هفته در آن صورت می‌گیرد می‌توان به محفل انس با قرآن کریم، محفل قرآنی که جمعه‌ها بعد از ختم قرآن با حضور قاریان ممتاز استانی انجام می‌شود و به تصحیح روخوانی و بررسی نکات تفسیری پرداخته می‌شود، برگزاری مسابقات نقاشی در جهت ترویج فرهنگ دینی، برگزاری مسابقات مقطعی مثل سفرهای آسمانی، برپایی خیمه‌های معرفت و نمایشگاه‌های فرهنگی، پاسخگویی به شبهات اعتقادی و مسائل شرعی ویژه خواهران و برادران با حضور اساتید حوزه و ... می‌باشد.

دامنه فعالیت‌های فرهنگی امامزاده در اعیاد مذهبی، ماه مبارک رمضان، ایام محرم و ایام فاطمیه گسترش می‌یابد. می‌توان به برنامه‌های فرهنگی قرآنی و ضیافت الهی ویژه ماه مبارک رمضان، ترتیل خوانی و جزء خوانی قرآن کریم ویژه لیالی قدر، برگزاری طرح جوانه‌های حرم برای کودکان ۶-۱۰ سال، بصیرت عاشورایی ویژه دهه محرم، مراسم سوگواری یاس نبوی ویژه ایام فاطمیه و ... اشاره کرد.

طرح جوانه‌های حرم در ماه مبارک رمضان برای کودکان ۶-۱۰ سال، با تدابیری در جهت سرگرم کردن آن‌ها با نقاشی، قصه گفتن و ... با مضمون دینی در محیطی مزین مناسب کودکان، این امکان را فراهم کرده تا والدین با خیال آسوده به راز و نیاز با خدا و زیارت بپردازند. حاصل این گونه فعالیت‌ها، بذر محبت اسلام و دوستی خاندان نبوت را در دل‌های نوگلان جوانه می‌زند.

امامزاده سید محمد، مناسبت‌های دیگری را نیز در محیط زیارتگاه برگزار می‌کند و برای تمامی سنین برنامه‌های متنوعی در نظر گرفته تا آنها را بیشتر با فرهنگ اسلامی آشنا کند. برگزاری مراسم نوروز و مراسم آرامش بهاری به مناسبت عید

نوروز برای گردشگرها و مسافرین نوروزی، طرح نشاط معنوی ویژه اوقات فراغت در تابستان ویژه دانش آموزان، همه واقف باشیم ویژه هفته وقف، برگزاری جلسات ویژه انتخابات با حضور سرداران برای ترویج فرهنگ حماسه سیاسی و ...

از دیگر فعالیت‌های امامزاده می‌توان به برگزاری طرح خانواده‌ی مهدوی اشاره کرد. نخستین هدف این طرح، ایجاد معرفت در مورد امام زمان است و هدف غایی آن، تربیت فرزندان به صورتی که منتظران واقعی حضرت مهدی(عج) و آماده‌ی خدمت در جهت اهداف مقدس امام زمان(ع) باشند.

بخش فرهنگی امامزاده سعی کرده از تمامی ظرفیت‌های موجود زیارتگاه بهره‌برد. در این راستا، امکانی فراهم کردند که ازدواج، سنت پسندیده اسلام به سادگی و زیبایی در اتاق عقد با چشم انداز حرم مطهر امامزاده سید محمد برگزار شود. همچنین برای ترغیب کودکان به آشنایی با قرآن کریم و احادیث پیامبر و ائمه معصومین با استفاده از بن تخفیف شهربازی که کمی بالاتر از امامزاده قرار دارد؛ مسابقات ساده‌ای برگزار می‌کند. این امامزاده دارای کتابخانه‌ای با بیش از ۲۵۰۰ جلد کتاب و بانک سی دی و سالن اجتماعاتی با ظرفیت ۱۵۰ نفر با امکانات صوتی و تصویری حرفه‌ای برای برپایی سمینارها و جلسات در کنار کتابخانه و حرم امامزاده سید محمد می‌باشد. بسیاری از زائرانی که برای چند روز در زیارتگاه اقامت دارند از فضای کتابخانه استفاده می‌کنند. همچنین مراسم جشن تکلیف دختران و یا برای برگزاری مسابقات تواشیح از سالن اجتماعات امامزاده استفاده می‌شود. در راستای هدفمند کردن نذورات، زائران را تشویق کردند نذر و نیازهایی که در زیارتگاه دارند را به صورت ختم قرآن و ختم ۱۴۰۰۰ صلوات ادا کنند. بدین صورت افزون بر این که در وقت و هزینه‌های زائر صرفه جویی شده، محیط زیارتگاه نیز آسیب نمی‌بیند.

البته باید گفت با وجود این که این زیارتگاه، قطب فرهنگی شهرستان محسوب می‌شود و بیشتر برنامه‌های هفتگی معنوی شهر را پوشش می‌دهد؛ به دلیل بعد مسافت، ایام زیارتی بیشتر روزهای پنجشنبه و جمعه است. برای کاستن مسافت، از روستای دهنو که روبروی امامزاده قرار دارد تونلی به طرف امامزاده کشیده‌اند؛ تا مردم شهرستان مجبور نباشند مسافت طولانی‌تری را برای رسیدن به امامزاده طی کنند. با این وجود به نظر می‌رسد می‌بایست راهکارهای دیگری برای تعمیم زیارت در دیگر روزهای هفته نیز اندیشیده شود.

امامزاده سید محمد در راستای ایجاد برتری در ارزش های الهی به تقویت وحدت و همبستگی مسلمانان بر محور فرمان های الهی می پردازد. این امامزاده محل حضور قشرهای گوناگون جامعه است؛ از این روی جایگاه مناسبی برای تعاون و مشارکت در رفع نارسایی های اجتماعی است. روحانیون و اساتید حوزه در امامزاده، در سخنرانی ها و موعظه ها، مسلمانان را به رعایت مسائل ظریف اخلاقی و اجتماعی سفارش می نمایند. در واقع امامزاده پیوسته کانونی برای رشد اخلاق فردی و اجتماعی و آشنا کردن مردم با رذائل و فضایل اخلاقی بوده است.

فعالیت های اجتماعی در امامزاده سید محمد در جهت تربیت و رشد مذهبی جوانان، مقابله با تهاجم فرهنگی، مأمّن و مأوای زائران، کاهش معضلات اجتماعی و ... جهت گرفته است. در این راستا طرح خادم افتخاری تا حدی در کاهش معضلات اجتماعی و آشنایی افراد به فرهنگ اسلامی موفق عمل کرده است. طرح خادم افتخاری این موقعیت را ایجاد می کند که فرد در کمترین زمان بتواند به امامزاده خدمت کند.^(۹) البته پیش از آن کلاس هایی برای خادم افتخاری می گذارند تا بتواند به خوبی به امامزاده خدمت کند. باید گفت افرادی به تازگی از اعتیاد رهایی یافتند نیز از طرح خادم افتخاری استقبال کردند که پس از جلسات مشاوره و گذراندن کلاس اجازه خدمت به امامزاده به آن ها داده می شوند. البته به صورت نامحسوس از آن ها مراقبت می شود که خطایی از آن ها سر نزنند. این طرح افزون بر این که آن ها را در فعالیت اجتماعی سهیم می کند باعث می شود در بین مردم نیز برای آن ها بهای بیشتری قائل باشند و این امر در پرورش شخصیت اخلاقی - اجتماعی آن ها مؤثر است. چه بسا هستند افرادی که برای یک ماه درخواست خادم افتخاری داده اند و بیش از یک سال است که به امامزاده خدمت می کنند.

همچنین برقراری ارتباط با زائران از طریق فضای مجازی سایت امامزاده^(۱۰)، این امکان را فراهم کرده که شیعیان از اقصی نقاط جهان اسلام با امامزاده و برنامه های آن نه تنها آشنا باشند بلکه به راحتی فایل صوتی و تصویری مراسم هایی که در شب گذشته برای یکی از اعیاد مذهبی یا سوگواری برگزار شده را دریافت کنند. بررسی ها نشان داده است که کاربرانی از کشورهای چین، مالزی، کانادا و ... از سایت امامزاده دیدن کرده اند.

استقبال بی‌نظیر شیفتگان خاندان عصمت و طهارت از راه‌های دور و نزدیک و حتی خارج از کشور از امامزاده سید محمد به ویژه در ایام تعطیل و مناسبت‌های مختلف موجب شد، فضاهایی با کاربری‌های مختلف و مناسب برای آن‌ها فراهم شود. از جمله می‌توان به ۱۵ زیرسرا و ۵ سوییت، بازارچه ای با ۴۷ غرفه که جایگاه عرضه محصولات و هنرهای دستی و سوغات اصفهان است؛ اشاره کرد.

۳-۳- مرحله ی رشد

امامزاده سید محمد به عنوان یکی از کانون‌های هدایت شیعیان در بستر جامعه اسلامی از جاذبه‌های معنوی بالایی برخوردار می‌باشد و اثر خود را بر روی مخاطب می‌گذارد و نیز حضور خالصانه‌ی زائران در امامزاده در ماندگاری فرهنگ اسلامی تأثیر بسزایی دارد. در مرحله‌ی رشد، فعالان فرهنگی و اجتماعی امامزاده در صدد ایجاد راهکارهایی هستند که ارتباط زائر با زیارتگاه را تداوم ببخشند. در این راستا چنان که گفته شد فعالیت‌هایی صورت گرفته که درخور توجه است ولی کافی نیست.

امروزه تحقیقات نشان داده که نهادهای مذهبی برای موفقیت بیشتر در ترویج فرهنگ دینی، لازم است افزون بر فعالیت‌های معنوی، یکسری خدمات اجتماعی هم به مردم ارائه دهند. پیرو این تحقیق ۹۲٪ والدین خواهان تشکیل کلاس‌های علمی، هنری و تفریحی برای فرزندان‌شان در نهادهای مذهبی چون مساجد و بقاع متبرکه بودند و اکثریت آنان دلیل خود را سالم بودن محیط و علاقه به ارتباط فرزندان‌شان با فضای معنوی اماکن مذهبی ذکر کرده‌اند. بنابر این نهادهای مذهبی برای موفقیت هر چه بیشتر و دستیابی به اهداف‌شان، باید به عنوان کانون‌های مذهبی - فرهنگی فعالیت‌های چند جانبه داشته باشند. (شایگان، ۱۳۸۹: ۱۹۴-۱۹۵)

بنابر این به نظر می‌رسد امامزاده سید محمد در برنامه‌های آینده خود می‌بایست اقدام به تشکیل کلاس‌های علمی، هنری و تفریحی برای جذب مخاطبین کودک، نوجوان و جوان کند. بعد مسافت یکی از مشکلاتی است که در موفقیت برگزاری این کلاس‌ها وجود دارد که می‌توان با گذاشتن سرویس‌های رفت و برگشت در قسمت مرکزی شهر این مشکل را رفع کرد. همچنین مدرسان مجرب و به نام در ترغیب مخاطبین کلاس‌ها بی‌تأثیر نیست. البته زمانی این تدابیر مؤثر است که

در سطح شهر فراخوان گسترده‌ای صورت بگیرد. لذا بهبود وضعیت آموزشی امامزاده‌ها تأثیری مستقیم و به سزا در بالا رفتن سطح علمی و شکوفایی فرهنگی مردم شهرستان دارد و گامی بلند به سوی فرهنگ آرمانی در مهندسی فرهنگی است.

نتیجه

امامزاده سید محمد، یکی از مهمترین مراکز فرهنگی مورد اعتماد مردم شهرستان خمینی‌شهر محسوب می‌شود و در زندگی مردم و حیات اجتماعی آن تأثیر بسزایی دارد. این زیارتگاه، نه تنها مأمنی امن برای تقرب جستن به خدای تعالی است بلکه محیطی سرشار از شور و نشاط زندگی با آرمان‌های معنوی است. حضور منظم و پیوسته زائر در حرم امامزاده بهترین فرصت برای نهادینه کردن فرایض و احکام دینی در ضمیر آنان را فراهم می‌آورد. لذا محفل نشر حقایق و زنده نگه داشتن خط اهل بیت(ع) و سجده‌گاه بندگان خالص خداوند است.

این زیارتگاه در سه مرحله‌ی جذب، تثبیت و رشد در مهندسی فرهنگی شهرستان نقش مهمی ایفا می‌نماید. رسیدن به والاترین هدف خلقت انسان که همان تقرب جستن به خداوند تعالی است و در واقع مهمترین هدف مهندسی فرهنگی در جوامع اسلامی است؛ می‌تواند در سایه‌ی کرامت و شفاعت امامزاده سید محمد تحقق یابد. این زیارتگاه، قطب فرهنگی شهرستان محسوب می‌شود و بیشتر برنامه‌های هفتگی معنوی شهر را پوشش می‌دهد و در راستای ایجاد برتری در ارزش های الهی به تقویت وحدت و همبستگی مسلمانان بر محور فرمان‌های الهی می‌پردازد و نقش مهمی در انتقال معنویت و معارف شیعی در شهرستان دارد. برای تداوم و رشد ارتباط زائران به ویژه زائران شهرستان، فعالیت‌هایی فرهنگی و اجتماعی در خور توجهی صورت گرفته که امید است در آینده برنامه‌های متنوع تری برای مخاطبین برنامه‌ریزی کنند.

پی‌نوشت

۱- مانند امامزاده احمد (ع) در شهرستان مرند، شاهزاده قاسم (ع) در تبریز، شاه عبدالعظیم(ع) در شهرستان خلخال، سید محمد در شهرستان خمینی‌شهر، پیر سلمان (ع) در شهرستان خلخال، بابا صفا (ع) در شهرستان خلخال، معصوم ورجوی (ع) در شهرستان مراغه.

۲- بر اساس آمار ارائه شده از استانداری اصفهان در سال ۱۳۸۵، وضعیت استقرار و جمعیت این آبادی خالی از سکنه بوده است. (شناسنامه آبادی، دهستان و بخش های استان اصفهان، ۱۳۸۸: ۱۴ و ۱۵)

۳- بر اساس شناسنامه‌ای که در قسمت ورودی ایوان از سوی میراث فرهنگی نصب شده است؛ ایوان گزی‌ها متعلق به اوایل دوره ی صفوی که وجه تطابق آن با بناهای تاریخی منارجنبان و ایوان پیربکران یکی می‌باشد و در سال ۱۳۴۹ ش در میراث فرهنگی به شماره ۸۶۹ به ثبت رسیده است.

۴- وجود حیوان‌هایی چون شغال، آهو و ... در این آبادی‌ها بر اساس آمار سال ۱۳۸۵ تأیید شده است. (شناسنامه آبادی، دهستان و بخش های استان اصفهان، ۱۳۸۸: ۱۷)

۵- اکثر زائران از کشورهای عربی به زیارت این بزرگوار می‌شتابند. از کشورهایی چون کشور عربستان سعودی بیشتر از شهر احساء و قطیف، لبنان، عراق، قطر، کویت، افغانستان، پاکستان و ...

۶- «ما می‌خواهیم که در پناه بقاع متبرکه مردم در آرامش زندگی کنند.» امام خمینی(ره)

۷- پیامبر اکرم(ص) مجالس ذکر و یاد خدا را از باغ های بهشت توصیف کرده‌اند. (حرعاملی، بی تا: ج ۴ / ۱۲۳۹)

۸- «بقاع متبرکه باید به قطب فرهنگی تبدیل شوند.» (مقام معظم رهبری)

۹- پیامبر(ص) می‌فرماید: «یسروا لا تعسروا و لا تنفروا؛ آسان بگیرید، سخت گیر مباشید، بشارت دهید و مردم را گریزان مسازید.» (کتانی: ۱۳۸۴: ج ۲ / ۳۹۱ و ۳۹۵)

۱۰- www.sayedmohammad.ir

منابع

قرآن کریم.

اربلی، علی بن عیسی (۱۳۸۱): کشف الغمه فی معرفه الائمه با ترجمه فارسی آن بنام ترجمه المناقب، ترجمه علی بن حسین زواری، تصحیح ابراهیم میانجی، ج ۱/ تهران، کتابفروشی اسلامی.

تشکری، علی (۱۳۴۸): ستارگان فروزان در شرح حال عده ای از امامزادگان، کاشان، چاپخانه ربّانی.

حر عاملی، محمد بن حسن (بی تا): وسائل الشیعه، ج ۴/ قم، دار احیاء التراث العربی.

حسینی بلاغی، عبدالحجه (۱۳۸۶): گزیده تاریخ ایران، تهران، مازیار.

خلاصه مقالات نخستین همایش ملی مهندسی فرهنگی (۱۳۸۵): تهیه و تدوین دبیرخانه همایش، تهران، شورای عالی انقلاب فرهنگی.

دایر المعارف تشیع (۱۳۶۹): زیر نظر احمد صدر حاج سیدجوادی کامران فانی، ج ۲/ تهران، بنیاد اسلامی طاهر.

روح الامینی، محمود (۱۳۷۲): میانی انسان شناسی، تهران، عطار، چاپ پنجم.

شایگان، فریبا (۱۳۸۹): تبیین جامعه شناختی مشارکت مردم در مساجد، تهران، جامعه شناسان.

شناسنامه آبادی، دهستان و بخش های استان اصفهان سال ۱۳۸۵؛ خمینی شهر (۱۳۸۸): استانداری اصفهان، اصفهان، معاونت برنامه ریزی و هماهنگی.

صرامی فروشانی، رسول (۱۳۸۲): سده در گذر زمان، اصفهان، پویش اندیشه.

طبری، عمادالدین محمد بن ابوالقاسم (۱۳۸۷): بشارتهای پیامبر صلی الله علیه واله وسلم به شیعیان علی مرتضی علیه السلام، ترجمه و پاورقی محمد فربودی، قم، نهانندی.

فجری، محمدمهدی (۱۳۹۱): زیارت چراغی در مسیر هدایت، قم، بهار دل‌ها.

فرهنگ خواه، محمدرسول (۱۳۵۹): دایر المعارف اسلامی، تصحیح و حواشی احمد خوشنویس، تهران، مؤسسه مطبوعاتی عطائی.

قمی، عباس (۱۳۸۵): منتخب مفاتیح الجنان، تهران، پیام آزادی، چاپ پنجم.

کتانی، عبدالحی (۱۳۸۴): نظام حکومت نبوی (ص)، ترجمه علیرضا ذکاوت قراگزلو، ج ۲/ قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

کوئن، بروس (۱۳۸۳): درآمدی بر جامعه شناسی، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، توتیا.

محدثی، جواد (۱۳۸۶): فرهنگ غدیر، قم، معروف، چاپ پنجم.

محسنی، منوچهر (۱۳۶۸): جامعه شناسی عمومی، تهران، انتشارات طهوری.

موسوی نژاد سوق، سید علی (۱۳۸۳): آشنایی با سلاله پاکان، ج ۱، یاسوج، اداره فرهنگ و ارشاد اسلامی.

مهدوی، مصلح الدین (۱۳۸۴): مزارات اصفهان، تصحیح و اضافات اصغر منتظرالقائم، اصفهان، دانشگاه اصفهان، چاپ دوم.

مهریار، محمد (۱۳۸۲): فرهنگ جامع نامها و آبادیهای کهن اصفهان، اصفهان، فرهنگ مردم.

نگاهی به شهرستان خمینی شهر (۱۳۷۵): سازمان برنامه و بودجه استان اصفهان، اصفهان، معاونت برنامه ریزی و هماهنگی.

همای شیرازی اصفهانی، جلال الدین (۱۳۹۰): تاریخ اصفهان، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.